

ՀՏԴ 82.9(749.25)

Գրականագիտություն

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ 1960-1980- ԱԿԱՆ ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՎԵՊՈՒՄ

Նաթինե ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Լուսինե ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ ցեղասպանություն, հիմնապատճառներ, ինքնապաշտպանություն, բռնագաղթ, մահվնիդականացում, հիշողություն, պահանջատիրություն, պատմաքաղաքական, պատմագեղարվեստական, պատմականագրական ժանր:

Ключевые слова: геноцид, первопричины, самозащита, изгнание, исламизация, память, правопреемственность, историко-политический, историко-биографический жанр.

Key words: genocide, root causes, self-defense, expulsion, Islamization, memory, succession, historical-political, historical-biographical genre.

Н. Аванесян

ВОПРОС ГЕНОЦИДА АРМЯН В АРМЯНСКОМ СОВЕТСКОМ РОМАНЕ 1960-1980гг.

Статья посвящена отображению Геноцида армян в советском романе. В 1960 - ых годах подъем темы геноцида армян был обусловлен преодолением культа личности, и за историко - бытовыми истинами и подъемом национального самосознания последовало раскрытие литературно-исторического этапа. Однако на пути исторической романтизации Геноцида, имея литературную культивизацию и художественную многочисленность, тем не менее романтизация геноцида не произошла.

N. Hovhannisyan

THE QUESTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE ARMENIAN SOVIET NOVEL OF 1960-1980

The article is devoted to the display of the Armenian Genocide in the Soviet novel. In the 1960s, the rise of the Armenian genocide was caused by overcoming the cult of personality and historical home truths and the rise of national consciousness was followed by the opening of a literary-historical stage. However, in the way of the historical romanticizing of Genocide, having literary cultivation and artistic multiplicity, however, the romanticizing of genocide did not happened.

Հոդվածը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի պատկերմանը խորհրդահայ վեպում: 1960-ական թթ. ցեղասպանության թեմայի վերընթացը պայմանավորված էր անհատի պաշտամունքի հաղթահարմանը հաջորդած պատմականացման ճշմարտությունների բացահայտման, ազգային գիտակցության վերելքի գրապատմական փուլով: Սակայն ցեղասպանության պատմափափականացման ճանապարհին, գրական անհատականությունների և գեղարվեստական առանձնահատկությունների բազմազանությամբ հանդերձ, չստեղծվեց ցեղասպանության վեպ վիպագրը: Այս հանգամանքը մասամբ պայմանավորված է նրանով, որ ցեղասպանության պատմավեպը պահանջում էր ոչ միայն պատմաքաղաքական նյութի համապատկերային ճանաչողություն, ոչ միայն գրական վարպետություն, այլև ուղենշային գրական անհատականություն:

Հայոց ցեղասպանության թեման խորհրդահայ վեպում ամրագրվեց 1960-ական թթ.՝ գրական շարժման ընթացքում միանգամից երևակելով վիպական մի սովոր ժառանգություն: Ցեղասպանության թեմայի վերընթացը պայմանավորված էր անհատի պաշտամունքի հաղթահարմանը հաջորդած պատմականացման ճշմարտությունների բացահայտման, ազգային գիտակցության վերելքի գրապատմական փուլով: Պատմահասարակական ժանգից և գրաքննչական սպառնալիքներից զգալիորեն ազատագրված 1960-ականների մթնոլորտը հնարավորություն ընձեռեց գրական սերնդին՝ կենդարյա ճանապարհի խորքից ի մի բերելու հիշողությունները, քննելու պատմագիտական նյութերը, վերագտնելու ազգային կենսունակության ոգեղեն ջիղը: Էպիկական արվեստի տիրական ժանրը, բնականորեն, դարձավ ազգային պատմավեպը՝ պատմաքաղաքական, պատմագեղարվեստական, պատմականագրական յուրօրինակ դրսևորումներով: 1920-1930-ական թթ. ձևավորված ազգային գրական ավանդույթների ժառանգորդականությունը պահպանելով՝ 1960-1980-ականների սերունդը ընդամենը հետագծում էր զարգացման նորարարական միտումներ: Սակայն ցեղասպանության պատմափափականացման ճանապարհին, գրական

անհատականությունների և գեղարվեստական առանձնահատկությունների բազմազանությամբ հանդերձ, չստեղծվեց գեղասպանության վեպ վիպագր: Այս հանգամանքը մասամբ պայմանավորված է նրանով, որ գեղասպանության պատմավեպը պահանջում էր ոչ միայն պատմաքաղաքական նյութի համապատկերային ճանաչողություն, ոչ միայն գրական վարպետություն, այլև ուղենշային գրական անհատականություն:

1960-1980-ական թթ. գեղասպանության խորհրդահայ արձակը գլխավորում են Գ. Մահարու «Այրվող այգեստաններ», Մ. Գալշոյանի «Ձորի Միքոն», Ս. Խանգադյանի «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ», «Անդրանիկ», Ս. Ալաջաջյանի «Եղեգները չխոնարհվեցին», «Չափազող վերքեր», Հ. Քոչարի «Նահապետ», «Կարոտ», Պ. Զեյթունցյանի «Վերջին արևագալը» վեպերն ու վիպակները: Այդ թեմային անդրադարձել են նաև Հ. Մելքոնյանը, Մ. Հարությունյանը, Ադավինին, Մ. Սարգսյանը, Բ. Վերդյանը և ուրիշներ:

Խանգադյանի «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ» վեպի նյութը նրգնկահայության՝ 1915-1917թթ. կոտորածներն են, ինքնապաշտպանական կռիվները, ազգային գոյության պահպանման ճիգերն ու մաքառումները: Համադրելով պատմականությունն ու գեղարվեստականությունը՝ Խանգադյանը վիպական վարպետությամբ ստեղծել է ժողովրդի անօրինակ ողբերգությունների, հերոսացումների, ապրելու կամքի պատմագեղարվեստական ասքապատում: Վեպի արժանիքներից ամենահատկանշականն այն է, որ Խանգադյանն էպիկականացրել է հայոց գեղասպանության համապատկերը՝ կոտորածներ, բռնազաղթ, բռնի մահմեղականացում, հայ որբերի առուծախ, ավեր ու կողոպուտ. վեպը ոչ միայն գեղասպանության, այլև գեղասպանության հետևանքների՝ մարդկային, տարածքային, տնտեսական, հոգևոր-մշակութային և բարոյահոգեբանական կորուստների պատմությունն է: «Սովետահայ արդի վիպասաններից, թերևս նաև գործող արձակագիրներից ոչ որ այնպես տարածքով ու խորությամբ չգիտի մեր պատմությունը, - նկատում է Ս. Արզումանյանը, - ինչպես Ս. Խանգադյանը»¹:

«Խոսեք, Հայաստանի լեռներ»-ը բնութագրում է պատմաքաղաքական վեպին: Խանգադյանը 1915-ի գեղասպանությունը ներկայացնում է առաջին աշխարհամարտի համատեքստում՝ բացահայտելով նաև դաշնակից Գերմանիայի ոճրալի քաղաքականությունը: Առաջին համաշխարհային պատերազմը հարմար պատրվակ էր Թուրքիայի համար՝ վերջնականապես իրագործելու հայերի՝ վաղուց ծրագրված գեղասպանությունը: Երիտթուրքների կառավարությունը, խոսելով Թուրքիայում բնակվող ժողովուրդների ազատությունից, հավասարությունից, նդբայրությունից, իրականում համիդյան վարչակարգի հետևորդն էր և հետամուտ էր թուրքական հայաջինջ քաղաքականությանը: Խանգադյանը վեպում բացահայտում է գեղասպանության պատմաքաղաքական հիմնապատճառները, բացասում պատմագիտական այն ըմբռումը, թե հայկական կոտորածները Թուրքիայի կողմից իրագործվել են հայության ռուսամետ կողմնորոշման, առաջին աշխարհամարտում հակաթուրքական գործողությունների պատճառով: Պատմաքաղաքական դրդապատճառներից բացի՝ վեպում Խանգադյանը վճռորոշ գործոն է համարում նաև հայ-թուրքական ազգային, կրոնական, մշակութային անհամատեղելիության խնդիրը: Խանգադյանի պատմաքաղաքական վերլուծությունները հանգեցնում են հայկական պետականության ստեղծման գաղափարին: Ներսեհ Չավուշը՝ Խանգադյանի գաղափարակիր կերպարը, դառն խորհրդածությունների պահին գիտակցում է, որ հայ ժողովրդին պակասում է դիվանագիտությունը, հայությունը չունի հավաքական ուժ, որ կազմակերպի համընդհանուր դիմադրությունը: «Պետք է ստեղծել հայկական պետականություն, իշխանություն... Դա կունենա իր բանակը, իր դիվանագիտությունը, իր ինքնուրույն պատկերը՝ դաշնակից տերությունների ընտանիքում: Ռազմական մինիստրի գրասենյակի ստույգ տվյալներով, ռուսական բանակում ծառայության մեջ են երեք հարյուր հազար հայ զինվորականներ՝ գեներալներ, սպաներ, զինվորներ... Սա շոշափելի ուժ է, մեծ ուժ, եթե... Եթե համախմբես, դնես մի ընդհանուր հրամանատարության տակ...»²:

¹ Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, գիրք 3, Ե., 1986, <<Սովետական գրող>> հր., էջ 108:

² Ս. Խանգադյան, Խոսեք, Հայաստանի լեռներ, Ե., 1980, <<Սովետական գրող>> հր., 520 էջ, էջ 103:

Ներսեսի Չավուշը գիտակցում է, որ ցարը ինքնությունություն չի տա Հայաստանին, թուրքական բանակի նախկին չավուշը վերհիշում է Էնվերի խոսքը. «Թող հասկանան բոլորը, ռուսաց թագավորը երբեք առանձին Հայաստան, հայկական պետություն չի ստեղծի: Երբեք: Հայաստանը ռուս թագավորին հարկավոր է միայն մեր դեմ ճակատամարտելու վայր ունենալու համար: Այսքանը: Ռուս թագավորը կօգտագործի հայերի խանդավառությունը, ուժը, քաջությունը, նվրվածությունը իր խաչին, բայց երբեք թույլ չի տա, որ հայն իր պետությունն ունենա»¹ : Խանգաղյանը վնասում հարցադրումներ է անում, թե ինչու ռուսահայտակ հայ զինվորականությունը, որ ռուսական տարբեր ռազմաճակատներում հաղթանակներ է ապահովում Ռուսաստանի համար, չի կանխում արևմտահայության կոտորածները, նահանջելով իր կողմից ազատագրված հայկական վայրերից՝ կրկնակի աղետի է ենթարկում արևմտահայությանը: Մյուս կողմից՝ Խանգաղյանը ներկայացնում է թուրքական զորքերում ծառայող հայ զինվորների նվիրվածությունը թուրք պետությանը և, ի հեճուկս դրա, նրանց մասսայական կոտորածը ցեղասպանության նախօրեին: Հազարապետ Ալի Մյունիր բեյը, գաղտնի արձակելով իր զորահրամանատարության տակ գտնվող հայ զինվորներին, խոստովանում է. «Դուք, այս մոմի պես այրվելով, լուսավորում եք իմ հայրենիքը, ձեր պարտքը կատարում զինվորի արժանապատվությամբ: Սակայն ձեզ մահ է սպառնում... Մահ, հրաման է...»² :

Թուրքիան զագրելի քաղաքականություն է խաղում՝ խնդարյունելով փաստերը. «Հայերին տեղափոխելը, տեղահանելը դեպի Արաբիա, սոսկ կարգապահության վերականգնում է,- ամեն միջոցներով գոռում, գրում, աղմկում էին նրանք: Դրանովմենք ապահովում ենք հայերին՝ տեղական բնակչության հնարավոր խժոժություններից: Ոչ մի ջարդ չի եղել ու չկա»: Այսպես էին խաբում, ում պատահներ, նույնիսկ կարեկցանք էին առաջացնում իրենց նկատմամբ՝ ահա նայեցեք, հայերը ֆիդայական խմբեր են կազմակերպել ու վնասում են մեզ: Այս կեղծավորության ու խաբեության տակ դնում էին մահացու թումբը՝ կրոնական մոլեռանդության վայրագության կոչը՝ «ջիհադ, ջիհադ»՝ սրբազան պատերազմ քրիստոնյա անհավատների դեմ: Իսկ այդ սրբազանը դարձավ կեղտոտ ցեղասպանություն»³ : Ալի Մյունիր բեյը, նկատի ունենալով հայերի ակնկալիքները առաջին աշխարհամարտի ելքից, զգուշացնում է. «Թուրքիան կատվի ճարպկություն ունի... Նա ելք կգտնի անգամ բոլորովին կործանված տեղից... Ձեզ համար ոչ ոք չի նեղագնի Թուրքիային»⁴ :

Խանգաղյանը պատմաքաղաքական փաստերին խորագիտակ գրող է և վարպետությամբ առաջ է տանում ժողովրդի հերոսացումների, ինքնագոհությունների, անվերջ կորուստներից ու մաքառումներից չթուլացող կամքի, գոյի և արարումի գեղարվեստական պատումը: «Այս մարդիկ աստվածներ են,- նկատում է ռուս գեղապետը:- Ես հիացած եմ ձեր ցեղով, որ ապրելու այսպիսի ուժ ու կորով ունի»⁵ : Այդպիսին են վնասի հերոսները՝ Ներսես Չավուշը, Զիլ Զաքարը, Խորեն աղան, Բենիամինը, Փափազը, Աղավնին, Ջյունիկը, Հեղինեն, Մարթան, Մարգարիտը, Գերասիմ վարժապետը, ողջ ժողովուրդը:

Երզնկայի ինքնապաշտպանական կռիվների պատկերաշարը վնասում ընդհանրացնում է արևմտահայության հերոսամարտերը դարասկզբին: Վիպական գործողությունները ծավալվում են խոխկապակցված, հոգեբանորեն ու գեղագիտորեն ճիշտ համադրված: Երզնկահայության գոյակռիվները, լեռներն ի վեր ձգվող մադկային խմբերի գողգոթան, բռնի մահմեդականացվող հայ որբերի, կանանց փրկագնումը, բեկոր առ բեկոր հավաքվող մնացորդաց սերնդի փրկության որոնումները վնասի ամենատպալորիչ ենթամասերից են: Գրողը շեշտադրումներ է արել նաև հայ-ռուս զինվորների բարեկամական կապի, փոխօգնության, ինչպես և հայության մի գանգվածի մահմեդականացման առերեսման վրա: Գործող հերոսներից Գուրբան Ալին, Հաջի Բարսեղ Էֆենդին առերես մահմեդականացել են՝ ազգային նպատակների միտումներով. «Ես պատրաստ եմ հենց այս պահին նույնիսկ ճիզվիտ

¹ Նույն տեղում, էջ 104:

² Նույն տեղում, էջ 168:

³ Նույն տեղում, էջ 443:

⁴ Նույն տեղում, էջ 445:

⁵ Նույն տեղում, էջ 397:

դառնալու, եթե իմանամ, թե դա կօգնի մոլորված ու դժբախտ ազգին մեր: Հայ պիտի ունենանք այստեղ, այս հողի վրա, որ ձայն ունենանք, նաև իրավունք՝ ասելու, թե մերը մերն է: Պետք է փրկել ժողովրդի բեկորները, որ հետո դրանք հավաքենք ու նոր Հայաստան ստեղծենք»¹ : Հերոսների այս դրույթները վեպում հիմնավորվում են առանցքային գործողություններով:

«Լուսնը, Հայաստանի լեռներ» վեպի հիմնագաղափարը ցեղասպանության հիշողությունն ու հետևանքների փոխհատուցումն է։ Նախկին Գուրբան Ալին՝ այժմ կարմիրբանակային Մանուկը, վրիժախատույց է լինում Էնվերից՝ «սատկացնելով իր ցեղի դահճին» : Բայց վրժառությանը չի ավարտվում հատուցման պահանջը վեպում. Մանուկի գլխում «դողանջում էր Ներսես Զավուշի նրագանքը՝ գուցե մի օր ինքը, ահա իր այս ձիու մեջքին նստած, Ուլիկի հետ թռչի դեպի հեռավոր հայրենի լեռները»² :

Խանգադյանի «Խոսնք, Հայաստանի լեռներ» վեպը 1960-1980-ական թթ. գեղասպանության
հայ վեպի նվաճումներից է:

Յնդասապահության հայ վեպի առանձնանշելի պատումներից է Ս. Ալաջաջյանի «Եղեգները չխոնարհվեցին» վեպը: Խորհրդահայ վիպագրության մեջ Ս. Ալաջաջյանն առաջինն էր, որ «Եղեգները չխոնարհվեցին» վեպով 1960-ական թթ. գեղարվեստական գրականություն բերեց՝ Զեմալական Թուրքիայի կողմից կիլիկիահայության մասսայական կոտորածները բարձրացնելով նաև կիլիկիահայերի հայրենագրված հիմնախնդիրը: Վեպում պատկերված են անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտական խաղերը, աշխարհաքաղաքական շահերի բախումը, ցեղասպանությունից ուշքի եկող, հայրենիքի շուրջ համախմբվող կիլիկիահայության պետականաշինության ջանքերը, կոտորածներն ու մաքառումները: Հավաստյով եվրոպական դիվանագիտությանը՝ 1915թ. ցեղասպանությունից փրկված կիլիկիահայերը վերադառնում են բնօրրան, վերստին ցեղասպանության ենթարկվում և հայրենագրվում, իսկ մնացորդաց սերնդի մի փոքր զանգված ապաստան է գտնում Մերձավոր Արևելքում: Պատմական տվյալներով՝ միայն 1920-1921թթ. կիլիկիայում գոհվել է շուրջ 25 000 հայ:

վեպում գործող հերոսները՝ Կարոն, Արամը, Փառնը, Սիմոնյանը, Միքայելը, Ենոքը, Դշխուհին, Օսանը, Արշակը, Տրդատը և մյուսները, հոգեբանական նկարագրով և պատմականապես հանդերձ, ավարտուն և ամբողջական կերպարներ չեն դառնում, բայց ստեղծում են պատմական կենսոլորտ, առաջադրում պատմաքաղաքական հարցեր, ինչպես՝ Կարոն էր արդյոք հայությունը համընդհանուր ինքնապաշտպանությամբ կանխել կոտորածները, պատմաքաղաքական ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ բոլշևիզմը Հայաստանի համար, որո՞նք են մեր ազգային բացթողումներն ու սխալները, ի՞նչ շահեր ու հետաքրքրություններ էր հետապնդում տարածաշրջանում Եվրոպան, որո՞նք են եվրոպական քաղաքակրթության և թուրքական բարբարոսության հետևանքները մեր ազգային կյանքում: «Սխալվեցի,- հետահայաց քննելով իրողությունները՝ մտատանջվում է վեպի կենտրոնական հերոսը՝ Արամը,- գորանցի հագար հինգ հարյուր բնակիչներից ութ հարյուրին կարող էի գինել, սակայն սխալվեցի: Հավատացի եվրոպացուն, հավատացի պետականության նրազանքին, թշնամու պարտված լինելուն՝ անվերապահ անձնատվության ու զենքերը վայր դնելուն՝ ու վրիպեցի»³ :

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունից հետո ֆրանսիական զորքերը գրավում են Կիլիկիան: Ըստ Սալբս-Պիկոյի համաձայնագրի՝ Կիլիկիան մտնում է Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ: Սակայն Կիլիկիայում տեղակայված ֆրանսիական զորքերի հրամանատարությունը չի զինաթափում թուրքական զորքերին՝ հետագայում ձեռնպահ մնալով նաև հայկական կոտորածների ժամանակ: Ֆրանսիացի զինվոր Դյուրեն, բացելով իր երկրի քաղաքական խաղաքարտերը, ասում է. «Թուրքական նրբորդ բանակը մինչև ատամները զինված կազմ ու պատրաստ մնում էր Անատոլիում, և դաշնակիցները չզինաթափեցին այդ բանակը... Փարիզը և Լոնդոնը, պարոն հայ, մտածում են, որ Գերմանիան

¹ Նույն տեղում, էջ 293-294:

² Նույն տեղում, էջ 519:

³Նույն տեղում, էջ 519:

պարտված է, Ավստրո-Հունգարիան՝ անճիտված, Թուրքիան՝ տապալված.... Սակայն ծնվել է մի մեծ թշնամի՝ բոլշևիզմը: Հիմա ուշադրության կենտրոնը դարձրին Ռուսաստանը.... Ամբողջ Անատոլուն և Կիլիկիան ետ կտան, միայ թե միլիականները շարժվեն Կովկաս, բոլշևիկների դեմ: Ու բոլշևիկներն էլ, սիրելիս, հասկանում են, նրանք էլ միլիականներին ուժ կտան, որ իմպերիալիստներին դուրս քշեն Թուրքիայից՝ Ռուսաստանի սահմանամերձ գոտուց»¹:

Վեպում մեր կորուստների հիմնապատճառներից մեկը, Ալաջաջյանի համոզմամբ, ազգային համընդհանուր ինքնապաշտպանության բացակայությունն է. առանձին մարտերը, որքան հերոսական ու բացառիկ, եղանակ չէին կարող փոխել: Ազգային միասնության երկփեղկվածությունն առկա է նաև ռազմավարական նշանակության ծրագրերում: Կարոն, Փառենը, Միքայելը կոչ են անում զինվել՝ գոյության ելքը համարելով միմիայն կռվելը. «Պետք է զինվել, որպեսզի չմորթեն»², - Փառենի համոզմունքն է: «Ճշմարիտը վրեժն է: Վրեժը սուրբ զգացում է, արդար»³, - Կարոյի սկզբունքն է: Արամը հակված է խաղաղ պետականաշինության, բայց իրադարձությունների հետևանքները վերլուծելուց հետո համոզվում է, որ պայքարն է գոյության միակ երաշխիքը. «Կռվել են ուզում և քավել մեղքս»⁴, - ասում է նա:

Արամի նախատիպը Արամ Չոլաքյանն է, ով գլխավորում էր Կիլիկիայի Ազգային խորհուրդը: Նա մտածում է, որ ժամանակն է՝ «քրիստոնյա Եվրոպայի հովանու տակ հայերը վերագտնեն իրենց ուժերը, ստեղծեն պետականություն ու երկիր»⁵: Արամը, որքան էլ անվնիներ ու քաջ, հանճարեղ գորավար, այդուհանդերձ իդեալիստ կերպար է և ծանրորեն վերապրում է ժամանակին չկողմնորոշվելու ողբերգական հետևանքները: Փառենը, հակառակը, չի հավատում Եվրոպային: Նա գիտակցում է, որ պետականությունը ժողովրդի գոյատևության, անվտանգության երաշխիքն է, բայց այն չի կարող ստեղծվել օտարի հովանու ներքո: Փառենի կերպարում վիպասանը խտացնում է մեր ժողովրդի անպատում վիշտը, դեգերումների ուղին, մաքառումի կամքը: Փառենը երկու ցեղասպանություն, բռնագաղթ վերապրած հայ է, որ հաղթահարում է դժոխքի ճանապարհները՝ որպես ժողովրդի տոկունության և գոյապահպանման հավաքական խորհրդանիշ:

Վեպում գործողությունների առանցքը Ջեյթունի և Մարաշի ինքնապաշտպանությունն է, Կիլիկիահայերի կոտորածները: Թուրքերը անխնա կոտորում են հանձնված հազարավոր հայերի, երեք հազար հինգ հարյուր հոգու, փակելով Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գևորգ եկեղեցիներում, հրդեհում են անխտիր: Եվրոպան, Պիղատոսի նման ձեռքերը լվանալով, մարդասիրություն է խաղում: «...Ամերիկան որքեր է հավաքում, Ֆրանսիան՝ քաղաքացիներ»⁶: Ջեյթունի մնացորդաց սերունդը՝ ընդամենը իննսուներկու հոգի, հաղթահարում է խապառ ոչնչացման վտանգը և հրդեհի տրված եղեգների մեջ կենդանի մնալով՝ ճեղքում պաշարման օղակը՝ ապաստան գտնելով հայրենիքից դուրս:

Անհատի կենսագրության և ժողովրդի պատմության համադրման, անհատական հոգեբանությամբ ազգային հոգեկերտվածքի տիպականացման, կերպարների ներքին հոգևոր վերլուծության, պատմաքաղաքական իրադարձությունների վիպականացման, ինչպես և գեղարվեստական արժանիքների տեսանկյունից նորագույն հայ պատմականասագրական վեպի ձեռքբերումներից կարելի է համարել Պ.Ջեյթունցյանի «Վերջին արևագալը» վեպը: «Անցյալում կան անհատներ,- նկատում է Մ. Շահինյանը,- որոնցից յուրաքանչյուրն իր բնագավառում զարմանալի համոզությամբ արտահայտել է պատմական զարգացման ուղենշային ընթացքը»⁷: Հայոց ցեղասպանության և պատմական անհատի ճակատագրի գուգադրման պատմագեղարվեստական ճանապարհին Ջեյթունցյանի «Վերջին արևագալը», հիրավի,

¹ Մ. Ալաջաջյան, Եղեգները չխոնարհվեցին, Երկեր 3 գրքով, գիրք 3, Ե., 1979, էջ 434:

² Նույն տեղում, էջ 116:

³ Նույն տեղում, էջ 24:

⁴ Նույն տեղում, էջ 329:

⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁶ Նույն տեղում, էջ 479:

⁷ Մ. Շահինյան, Литературная газета, 1961, 7 октября.

նշանակալի երևույթ է հայ պատմական-սագրական վեպի զարգացման ճանապարհին: Դա պայմանավորված է նաև արևմտահայ գրողների անձնական արխիվների մանրաքնին հետազոտությամբ, համապարփակ դիպաշարով, գաղափարական - հայեցակարգային ընդհանրացումների արտածումով՝ Արժույթով խոշոր անհատների դերը անցյալի իրողությունները բացահայտելու գործում՝ Ս. Արզումանյանը գրում է. «Պատմական-սագրական վեպը նույնպես սոցիալական ու մարդկային, ազգային ու քաղաքական, էթիկական ու փիլիսոփայական խտացումների լայն հնարավորություն է ներառում և ամենևին էլ պատմությունը չի դիտում որպես «շինարարական մատերիալ» իր կառուցվածքի համար»¹: Միաժամանակ Ս. Արզումանյանը նկատում է, որ պատմական-սագրական ներթափանցիկ վեպը բացառում է մանրուքը, անկարևորը, կենցաղագրությունն ու պատահականը. «Ականավոր գրողը շեշտը դնում է այն հանգամանքի վրա, թե ինչ դեր է խաղացել անցյալի մեծ անհատը պատմության մեջ. գտնել այն «գլխավոր փաստերը», որոնցով նրա կենսագրությունը հասարակական-պատմական նշանակություն է ձեռք բերում»²:

«Վերջին արևագալը» վեպում Գ. Ջոհրապի կյանքին համընթաց ամբողջանում է ցեղասպանված արևմտահայ ժողովրդի, մասնավորապես մտավոր սերունդի ողբերգապատումը. վիպական գործողությունների առանցքում թեև Գ. Ջոհրապն է, սակայն սյուժետային զարգացման ընթացքում կարևոր տեղ ու դեր ունեն Սիամանթոն, Ռ. Սևակը, Դ. Վարդաթանը, Ա. Արփիարյանը, Տ. Կամսարականը, Լ. Բաշալյանը, Ե. Օսյանը, Ա. Չոպանյանը և այլք: Արևմտահայ մտավոր սերունդի ջարդի պատմականացումը, ողբերգության դատապարտված հայ մտավորականների կյանքի դրաման, որ «Վերջին արևագալի» վիպական առանցքն է, Ջեյթունցյանը պատկերեց նաև «Մեծ լուրջություն» դրամայում: Պատմավավերական նյութերի վերհանումով Ջեյթունցյանը պատկերում է ժամանակի արևմտահայ մտավոր մթնոլորտը, մեծ անհատների կյանքը, ձերբակալությունները, արքայի ու սպանդանը: «Այս հուսահատության, զգվանքի, անկարելի ստրկության և պոռնիկ համակերպումի և իմ բառարանն ու ձեր բառարանն բացակա ամեն հայեցողության արժանի օրերուն մեջ կմտածեմ, թե դեռ Մարդեր, բարեկամներ կան... Բայց իմ ցավն առաջ, ցեղիս ու ցեղիդ ցավն խոսիմ... Բովանդակ ծաղիկ հայ երիտասարդությանը բորենիները գինվոր տարին... Դեպի մահ, դեպի ստույգ մահ... Ջիդերս կայծակի խորձի մը վերածվեր են»³, -գրում է Սիամանթոն նամակներից մեկում: Սիամանթոնի կերպարում գրողը առանձնանշում է ասպետական բարոյագիծը, հպարտ արժանապատվությունը, արիական ոգու և ֆիզիկական նախճիրի, մաքառումի և ցավի, ազատապաշտ իդեալների և անձնական զոհողությունների հանգուցալուծումը: Արևմտահայ մի այլ հանճարի՝ Ռուբեն Սևակի կերպարում Ջեյթունցյանը ընդգծում է սիրո բացառիկ գեղագիտությունը՝ ընդամենը հակադրելով այն ցեղասպանությանը: Գրողը բոլոր դեպքերում հավատարիմ է մնում վավերագրին, պատմականությունը պահպանելու իր սկզբունքին՝ դրվագ առ դրվագ արխիվային վավերագրերով փաստարկելով վեպի վավերականությունը: «Ես քու ստրուկդ եմ, և այդուհանդերձ, դու անգույթ տիրուհի մը չես: Քեզի կպատկանիմ, կրնաս գուրգուրալ կամ փշրել գիս: Ի՛նչ լավ է երկուք ըլլալ և միայն մեկ անձ կազմել»⁴, - գրում է Սևակը Յանիին՝ արտածելով ժամանակի մեծագույն սիրո պատմություններից մեկը: «Արդեն ըսեր եմ քեզի, որ սերն ինձ համար մեծ, լուրջ, հավիտենական բան է: Անիկա միակ զգացումն է, որ մեզ կմոտեցնե աստվածներուն... Կարոտագին կրղձամ տեսնել աչքերդ, կրղձամ նայվածքիդ մեջ կորսվիլ, կրղձամ զգվել քեզ, ունենալ, տրվիլ քեզի, սարսռալ սերեն, ապրիլ և զգալ, որ կապրիմ... Կներես ինձի, եթե երբեմն քիչ մը պաղ/ քիչ մը ծեր թերևս/, քիչ մը մտախոհ եմ երևցած քեզի: Պատճառն այն է, որ սառնորեն դատող այս ճակտին տակ բոցեր կան, կրակներ, գաղտնի կայծեր, որոնք պիտի ուզեին վայրկենապես հրո ճարակ դարձնել իմ ամբողջ էությունս...»⁵: Այս և ուրիշ

¹ Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, հ. 2, Ե., Սովետ. Գրող, 1986, էջ 262:

² Նույն տեղում, էջ 260:

³ Պ. Ջեյթունցյան, Վերջին արևագալը, էջ 202:

⁴ Նույն տեղում, էջ 211:

⁵ Նույն տեղում, էջ 211-212:

վավերագրերով Ձեյթունցյանը աստիճանաբար հասունացնում է ցեղասպանության զոհ դարձած արևմտահայ անհատների համամարդկային խորագույն կենսապատումները: Սևակը բուժում, մահից փրկում է տասնութամյա մի թուրք աղջկա: Վերջինս սիրահարվում է իրեն կյանք վերադարձրած բժշկին: Հայրը տեղեկացնում է Սևակին, որ դատապարտված են սպանդի. եթե համաձայնի մահմեդականություն ընդունել և իր աղջկա հետ ամուսնանալ, կազատի նրան, սակայն Սևակը անդդվելի է մնում և բարձր ասպետականությամբ հրաժարվում է երկրորդ կյանքի հնարավորությունից:

Ձեյթունցյանը, բնականաբար, առավել լայն կտավի վրա պատկերել է վեպի կենտրոնական հերոսին՝ Գրիգոր Չոհրապին: Վերակերտելով արևմտահայ առաջադեմ մտավորականի կերպարը՝ վիպասանը նրա կյանքի և գործունեության առանցքում դնում է Հայկական հարցի պատմությունը 1980- 1915թթ.: Ձեյթունցյանը վիպական գործողություններում երևան է բերում Չոհրապի փաստաբանական տաղանդը, հոնտորական արժանիքները, ազատական գաղափարներն ու հասարակական ազդեցիկությունը, թուրքական մեջլիսում պատգամավորական կեցվածքն ու կրքոտ ելույթները՝ ի պաշտպան թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների և օրենքի ազատության, Չոհրապի և Թալնաթի բարեկամական հարաբերությունները՝ ազնվասիրության և կեղծիքի ու սադրանքի տարաբևեռներով: Չոհրապի անձնական և հասարակական-քաղաքական կյանքի համադրությամբ գրողը ռեալիստական բնութագծերով կարողացել է հասնել կերպարի ինքնատիպ ամբողջացմանը՝ աշխարհաքաղաքական հենքի վրա ուրվագծելով հերոսի կյանքն ու ճակատագիրը:

Որպես իրավաբան-փաստաբան՝ Չոհրապը Պոլսում շատ հաճախ պաշտպանում է օտարահպատակների շահերը թուրքական առևտրական առաջին դատարանում, Պոլսի ռուսական դեսպանատան իրավագետ-խորհրդականն է, թարգմանիչը, դիվանագիտական կապեր ունի և ազատ ելումուտ դեսպանատներ: Նա վարում է կարևոր, խիզախ դատեր, մինչևիսկ պետական կարգադրությամբ նրան արգելվում է թուրքական դատարաններում դատեր վարել: Որպես Ազգային ժողովի երեսփոխան՝ Չոհրապը բարձրացնում է Թուրքիայում հայկական բարեփոխումների հարցը, դիմում եվրոպական տերությունների միջնորդությանը, մինչև վերջ հավատում է օրենքի ուժին, ապավինում սահմանադրությանը:

Լինելով հասուն մտավոր գործիչ՝ Չոհրապը շատ պարզ պատկերացնում է առաջին աշխարհամարտի հետևանքները հայ ժողովրդի համար և ամեն ջանք գործադրում է՝ դիվանագիտական ուղիներով հայությանը զերծ պահելու վերահաս աղետից. «Եթե Թուրքիան Ռուսաստանի թշնամիներուն հետ ըլլա,- ջղագրգիռ ասաց Չոհրապը, որովհետև բոլորն էլ պտտվում էին հիմնական հարցի շուրջը, և ոչ ոք չէր համարձակվում բուն միջուկին հասնել,- վրեժը պիտի հանն մեզմե հայ դատին համար»¹: Չոհրապի նախաձեռնությամբ պատրիարքարանը հայերից հավաքագրած գումարներով օսմանյան բանակին նյութական և բարոյական աջակցություն է ցուցաբերում, նվիրում դաշտային հոսպիտալ, վիրավորների բուժման և խնամքի համար կամավոր հայ կանանց հիվանդապահական կուրսեր կազմակերպում: «Մեր բարեկեցիկ դասը պետք է նյութական զոհողություններ ընեն բանակի համար, մեծ զոհողություններ... Տեղական կառավարական պաշտոնեյան հետ սիրալիր հարաբերություններ մշակել: Ժողովուրդը հորդորել, որ առիթ չտան թյուրիմացություններու, հեռատես ու շրջահայաց ըլլան ամեն ժամանակե ավելի...»²: Չոհրապը հետագայում ցավով է հիշելու իր նախաձեռնության մասին՝ համարելով այն աններելի միամտություն, եվրոպական ինտելիգենտություն քոչվորների համար, որովհետև երիտթուրքերի կառավարությունն արդեն ստեղծել էր Կարմիր Մահիկը, Նավատորմի ընկերությունը, Ազգային պաշտպանության ընկերակցությունը, որոնց նյութական հոգսերը ընկնում էին միմիայն հայերի վրա:

Աղետալի օրերին, երբ սկսվում են հայ մտավորականների և գործիչների զանգվածային ձերբակալություններն ու կոտորածները, Չոհրապին առաջարկում են հեռանալ Թուրքիայից,

¹ Նույն տեղում, էջ 13:

² Նույն տեղում, էջ 50:

սակայն նա մերժում է բոլոր հնարավորությունները. «Որո՞ւ ձգեմ այս դժբախտ ժողովուրդը... Պարտքս է մինչև վերջ պատնեշին վրա կենալ...»¹ : Օգտվելով մեջլիսի պագամավորի իր իրավունքից՝ նա բազմիցս դիմում է պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, որոնց հետ մտերիմ հարաբերություններ ուներ, այդ թվում ներքին գործերի նախարար Թալեաթին և խորհրդարանի նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշային՝ հայկական կոտորածները կասեցնելու, ձեռքավորվածներին ազատ արձակելու: Հայ մյուս մտավորականների նման նա ևս կարծում էր, որ իրենց «ընկեր» իթթիհատականները կանգ են առնելու: Հայերի ջարդերի համար նա համարձակորեն մեղադրում է Թալեաթին՝ ասելով. «Վստահ եղիր, Թալեաթ, մի օր հաշիվ պիտի պահանջվի ձեզանից, և դուք չպիտի կարողանաք արդարացնել ձեր ոճիրները»² : Ձոհրապը ևս ձեռքավորվում է: Նա մերժում է փախուստի բոլոր առաջարկները նախ՝ մտածելով. «Ես չեմ կրնար փախչիլ, երբ հարյուր հազարներ անապատ կքշվին ու կմորթվին... Ես ալ պիտի ըլլամ անոնցմե մեկը, ես ալ...»³ և ապա՝ համոզմունքով, որ ինքն անմեղ է և կարող է իրեն պաշտպանել օրենքի առաջ:

Ձեյթունցյանը կարողանում է պահպանել պատմականությունը, իրադարձությունների և համոզմունքների ողբերգական հանգուցալուծումը: Վիպական գործողությունների վերջնահանգումը Ձոհրապի և Վարդգեսի ծրագրված սպանությունն է: Ձոհրապին Դիարբեքիի ճանապարհին սպանում է Չերքեզ Ահմեդը՝ քարերով ջարդելով նրա գլուխը:

Ձեյթունցյանի պատմականսագրական այս վեպը ճանաչողական և խոհափիլիսոփայական արժանիքներով, աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների ընկալումներով, անհատի մտավոր-հոգեբանական կերտվածքի բացահայտումներով չի զիջում հայ պատմականսագրական լավագույն վեպերին:

1960-1980-ական թթ. ազգային պատմագեղարվեստական արձակում նշանավորվում են նաև Հ. Քոչարի՝ տունդարձի կամ վերհուշի ուղղվածությամբ առանձնացող «Նահապետ», «Լյարոտ» վիպակները, որոնց հիման վրա հայֆիլմը նկարահանեց ֆիլմեր. սցենարի հեղինակներ՝ Հ. Մալյան, Ռուբեն Հովսեփյան, բեմադրող ռեժիսոր՝ Ֆ. Դովլաթյան: Հիշյալ վեպերի հոգեբանությունը պայմանավորված էր գաղափարական վերանորոգման և վերաճշգրտման շրջափուլում հեղինակի գեղարվեստական մտածողության վերափոխումով: Ծ. Ծահնուրին հղած նամակում Գ. Մահարին այս առթիվ գրում է. «Հ. Քոչարը ստալինյան շրջանի կարկառուն չմշակներից էր, որը բավական չար սերմեր ցանելուց և հեղինակություն հնձելուց հետո, վերջին շրջանին կերպով մը ուզեց քավել իր մեղքերը / Ն. Ջառյանը զլացավ այդ իսկ.../ և գրեց մի քանի տանելի բաներ, որոնք սակայն չկարողացան բարձրանալ իսկական արվեստի պատվանդանին»⁴ :

Քոչարի վիպակներին բնութագրական են ցնդասպանությունը վերապրած սերնդի գոյափիլիսոփայությունն ու հոգեվերլուծությունը, որոնցով հատկանշվում է վերհուշի ազգային գրականությունը: Ծարունակելով ազգային գրականության մեջ լայն հետազիծ ձգած վերհուշի արձակի ավանդույթները՝ Քոչարը 1960-ական թթ. գեղարվեստի մեջ իր հերթին շնչտադրում է հիշողության դերը՝ կերպարների կենսահոգեբանական ներքին բացահայտումներով մտահայեցողական դարձից հասնելով իրական դարձի. «Ամեն օր հիշում էին իրենց երկիրը, բայց վախենում էին խոսել, որովհետև բարեկամություն կար պետությունների միջև, վերադարձից ու հույսից խոսելը դատվում ու դատապարտվում էր»⁵ : Վեպի տրամաբանական ընթացքից չի բխում և պատմականորեն համոզիչ չէ պետական սահմանը հատած և էրզրից վերադարձած Առաքելի նկատմամբ խորհրդային կալանքի խափանումը, ինչը թերևս Քոչարի կուսակցական սուբյեկտիվ վերաբերմունքի դրսևորումներից է, հանգամանք, որ վերանայվեց ֆիլմի սցենարում:

¹ Նույն տեղում, էջ 15:

² Նույն տեղում, էջ 410:

³ Նույն տեղում, էջ 640:

⁴ Ծ. Ծահնուրին, 18 մայիսի, 1965:

⁵ Հ. Քոչար, Երկեր, Ե., <<Սովետական գրող>>, 1980, 504 էջ, էջ 310:

Ն. Քոչարը ստեղծել է ժողովրդական մի կերպար, որի միջոցով երևան է բերում էրզրի մարդկանց կարոտացավը, վերադարձի հույսն ու հավատը, ու թեև չի հասնում հոգեվերլուծության պահանջված մակարդակի, ստեղծում է տոհմիկ ծննդավայրից զրկված, ցնդասպանությունից փրկված մարդկանց որոշակի միջավայր, ինչին մեծապես նպաստում է նաև արևմտահայ խոսվածքի կենդանագրումը: «- Իմ սիրտ կցավե ... Երկիր ինձի կկանչե»¹: Թեև վիպակում հանգամանորեն չի հասունացվում Առաքելի դարձը, սակայն այն միանգամայն համոզիչ և բնական է:

Էրզրի գրեթե բոլոր վայրերից իրար գլխի հավաքված մարդիկ հույս ունեն, որ, «երկիր երթալ» կլինի, ու իրենք առաջինը կանցնեն Արագը: «- Վա՛յ, ընկեր Ստալին, բալքի դու լե քո թախտից գլորիս, հորի՛ մեր երկիրը թողեր իս թուրքին»², - բարձրաձայնում է Առաքելը, և Քոչարը պատկերում է հոր և որդիների գաղափարական բախումը այդ հողի վրա՝ ընդգծելով կուսակցական պաշտոնական դիրքորոշման հոգեբանական ազդեցությունը նոր սերնդի վրա:

Թուրքական և խորհրդային փոխհամագործակցության արդյունքում կեղծ տվյալներով հրատարակվում է, որ Առաքել Էլոյանը, «մտնելով թուրքական տերիտորիան, խուսափել է ներկայանալ պետական մարմիններին, ապաստանել է լեռները քաշված քուրդ ապստամբների մոտ և մասնակցում է նրանց հակակառավարական գործողություններին, որոնք խրախուսվում են անգլիական իմպերիալիստների կողմից»³: Կորուսյալ էրզրի կարոտի մղումով ծննդավայր հասած Առաքելը դատապարտվում է որպես պետական հանցագործ. կարոտախորդ ողբերգանքի ծանկան կերպով քաղաքականացվում է, մինչդեռ Առաքելը միմիայն մի փաստարկ ունի՝ կարոտը. «- Ես գնացի, երկիր տեսա, իմ հոր գերեզման պազեցի, իմ աչքերուն քսեցի Մուրադ գետի ջուր, իմ խարաբա տան շնմին նստա ու կուշտ լացի, իմ կարոտ առա, եկա»⁴: Պետքավարչության նախագահի անդումին, թե կարոտը պետք է մոռանալ, և նոր սերունդը մոռանալու է, Առաքելը հակադարձում է ժողովրդի կենսափորձից հասունացած իմաստությամբ. «-Կարոտ թոնդրի մոխրի տակ մնացած անթեղ կրակ է: Կարծես հանգեր է, չի երևա: Թոնդիր պաղեր է: Բայց որ մոխիր բացեն, անթեղ կրակ կերևա, կկայծկտա... Անթեղ կրակ չմարի, կապրի»⁵: Սա նաև Քոչարի հեռահար հայացքն է՝ ուղղված գալիքի ճանապարհին:

Ցնդասպանությունից վերապրած մի ուրիշ կյանքի հոգեբանական պատմություն է «Նահապետ» վիպակը: Նահապետի հոգևոր երկփեղկվածությունը, ցնդասպանության մղձավանջի հիշողությունները, ընտանիքի սպանող, ծննդավայրի կորստի վերապրումը, ցնդասպանությունից ու բռնագաղթից հետո իրար վերագտած հարազատների ապրումները, տոհմի ջիղը չկորցնելու պարտավորվածությունը, արևմտահայ մնացորդաց սերնդի կորստի կրկնակի ցավը Մեծ հայրենականի ռազմաճակատներում վնասված ամբողջացնում են ժամանակաշրջանի պատմահոգեբանական պատկերը: Ի տարբերություն Առաքելի, որի հոգեբանության մեջ տիրական է էրզրի կարոտը, Նահապետի հոգեաշխարհում գերտիրական է ցնդասպանության հիշողությունը. «- Սիրտ սպանվիր ի, սիրտ չունի: Ոտի վրա կքելի, կերթա, կիգա, բայց մեռեր ի, հոգով հեռացիր ի կյանքեն, աշխարհ էնոր համար պաղ գերեզման ի.... Կայծակ զարկեր, վառվիր ի, տեղ մոխիր ի մնացեր...»⁶:

Քոչարը ազգային վերածնության ճանապարհը վերաիմաստավորում է Նահապետի՝ մահվան դեմ տարած ապրելու սխրանքով: Տոհմի վերաշարունակության կամքով ամուսնանալով իր բախտակցի՝ Նուբարի հետ՝ Նահապետը վերահաստատում է ազգային լինելության գաղափարը. «-Կուզեմ իմ տոհմ տիսնամ.... Իմ աչքով տիսնամ, համոզվեմ, որ իմ գերդաստան կմեծնա, կաճի, կբազմանա...»⁷: «Շատ երեխա բերեք, որ ազգ ապրի, չկորսվի», -

¹ Նույն տեղում, էջ 306:

² Նույն տեղում, էջ 310:

³ Նույն տեղում, էջ 316-317:

⁴ Նույն տեղում, էջ 331:

⁵ Նույն տեղում, էջ 326-327:

⁶ Նույն տեղում, էջ 371:

⁷ Նույն տեղում, էջ 490:

ազգային գոյության պահպանման խնդրի գիտակցումն ունի անգամ գեղասպանության մղձավանջային պատկերներից հոգեկան առողջությունը կորցրած Նախապետի կնքահայրը՝ ուղենշելով գալիքի ճանապարհը. «—Առ, Նախապետ, տար փրկի Արտամետի խնձոր... Թուրքեր կացիններ առնր են, կկտրեն մեր խնձորի ծառեր... Արուն կիգա արմատներից, կուլան ծառեր, կմեռնեն ճյուղեր, փրկի էնոնց կյանք, Նախապետ...»¹ : Արտամետի խնձորները կորուսյալ հայրենիքի մասունքներից են, որ պահ են տրվում նոր ժամանակներին՝ որպես հեռվում մնացած հայրենիքի խորհրդանիշ: « -Էսօրվանից երդում կուտնմ և ուխտ կաննմ... Ուխտ կաննմ, որ ում տուն երեխա ծնվի, նրա դռան առաջ խնձորի ծառ տնկնմ և ամեն ամառ պատրուսնմ...»² : Մահվան մահճում անգամ չի խամրում փափագը. «-Կցանկանամ,-ասում է Նախապետը պատերազմից վերադարձած վիրավոր որդուն՝ Ժիրայրին,- որ ժուկով-ժամանակով արժանանաք ձեր հայրենի երկրին, տիսնաք մեր Վանա ծով ու մեր Սիփանա սար, մեր Արծկն ու Արտամետ, մեր Վարագ ու Ախթամար...»³ :

Վիպակում Քոչարը թույլ է տվել նաև կուսակցական վերապահումներ՝ այս դեպքում ևս տուրք տալով գրական ենթատեքստի խորհրդային միտումներին: Հերոսներից մեկը՝ Ղուկասը, ժողովրդին քարոզում է, որ «Եթե բոլշևիկները չգային, ով գիտի, հիմա թուրքերն ու՞ր էին հասնլ, հիմա մենք էլ չկայինք: Ո՞վ էր կռվողը: Ժողովուրդը սովից մեռնում էր: Բանակ չկար, դաշնակցականները Հայաստանը կտրել էին Ռուսաստանից, օգնող չկար: Խորհրդային իշխանությունը եկավ, փրկեց հայ ազգին»⁴ : Սա գրողի միանշանակ ընկալումն է, որից չիրաժարվեց ստեղծագործական կյանքի ամբողջ ընթացքում:

Գեղագիտական թերություններով հանդերձ՝ «Լարոտ» և «Նախապետ» վիպակները 1960-ական թթ. ազգային վերածնության և վերհուշի արձակի հիշարժան գործերից են: ««Լարոտ» և «Նախապետ» վիպակները,- նկատում է Ս. Արզումանյանը,- իրենց ներքին փիլիսոփայությամբ, գեղարվեստական ներգործուն լիցքով սովետահայ արձակի նվաճումներից են»⁵ : Հ. Մաթևոսյանը Քոչարին համարում է «կռվից ուշացած հայդուկ»՝ «անելանելիության մեջ կաշկանդված իր շատ կարճ կյանքով»⁶ :

Գրականություն

1. Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, գիրք 3, Ե., 1986, «Սովետական գրող» հր.:
2. Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, հ. 2, Ե., Սովետ. Գրող, 1986:
3. Ս. Խանգադյան, Խոսնք, Հայաստանի լեռներ, Ե., 1980, «Սովետական գրող» հր.:
4. Ս. Ալաջաջյան, Եղեգները չխոնարհվեցին, Երկեր 3 գրքով, գիրք 3, Սովետական գրող հր., Ե., 1979:
5. Պ. Զեյթունցյան, Վերջին արևազալը, Ե., 1989:
6. Հ. Քոչար, Երկեր, Ե., «Սովետական գրող», 1980:
7. Մ. Շահինյան, Литературная газета, 1961, 7 октября.
8. «Գրական թերթ», 1980, թիվ 25:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Նարինե Հովհաննիսյան, բ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոն
e-mail: nare-luys@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.դ., պրոֆեսոր Ս.Խանյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 402:

² Նույն տեղում, էջ 447:

³ Նույն տեղում, էջ 502:

⁴ Հ. Քոչար, Երկեր, Ե., <<Սովետական գրող>>, 1980, 504 էջ, էջ 420:

⁵ Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, գիրք 3, Ե., 1986, <<Սովետական գրող>>, էջ 386, 454 էջ:

⁶ <<Գրական թերթ>>, 1980, թիվ 25: